

kelâm, fıkıh, irşad-tasavvuf, felsefe-ast-ronomi-astroloji, gramer-belâgat, tarih-coğrafya, şiir, edep, hikâyeler-halk kitap-ları, Dürzî kitapları, hristiyan dinî kitap-ları ve Latince'den çevrilen bir kitap ol-mak üzere gruplandırmış ve bunların bir kısmının muhtevaşı hakkında bilgi ver-miştir. 11. *Chinesisch Turkestan. Ge-schichte, Verwaltung, Geistesleben und Wirtschaft* (Halle 1908). Çin Türkis-tanı'nın (Doğu Türkistan) tarihi, yönetim şekli, dinî hayatı ve ekonomisi üzerine bir çalışmadır. 12. *Der Islam. Geschichte-Glaube-Recht. Ein Handbuch* (Leip-zig 1909). Kitabın birinci bölümünde Câ-hiliye dönemi, Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâm hakkında kısaca bilgi verildikten sonra ilk halifeler zamanındaki İslâm top-lumu anlatılmıştır. Akaid ve fıkha ayrılan ikinci bölümde özellikle Şâfiîlik göz önün-de tutularak geniş biçimde özel hukuk ve kamu hukuku konuları ele alınmış. so-nuç bölümünde ise İslâm toplumu ve İs-lâm'ın yayılışı hakkında bilgi verilmiştir. 13. *Die Frau im Islam. Vortrag* (Halle 1909). İslâm'da kadın konusunu işlemek-tedir. 14. *Fünf Vorträge über den Is-lam* (Leipzig 1912). Beş ayrı konferans metninden oluşan eser geniş bir okuyu-cu kitlesine hitap etmektedir. İlk üç bö-lüm genel İslâm tarihi, son iki bölüm, ya-kın döneme kadar görülen İslâmî devlet şekilleri ile Hartmann'ın yaşadığı dönem-deki İslâm âleminin durumu üzerinedir. 15. *Islam, Mission, Politik* (Leipzig 1912). İslâm'ın misyonu ve siyasî görüşünü ko-nu edinmiştir. 16. *Reisebriefe aus Syrien* (Berlin 1913). Hartmann'ın, Mart 1913'te *Frankfurter Zeitung* için muhabirlik yapmak üzere gittiği Hayfa, Şam, Bey-rut, Hama, Trablusşam, Lazkiye, Humus ve Halep şehirlerinde edindiği intibaların ve bu gazeteye yazdığı haberlerin kitap-laştırılmasından oluşmuştur. 17. *Die Li-teratur der neuen Türkei* (Leipzig 1917). Son dönem Osmanlı edebî eserlerini ta-nıtmaktadır. 18. *Dichter der neuen Tür-kei* (Berlin 1919). Çeşitli dergilerde yaz-dığı son dönem Osmanlı şairlerini ele alan makalelerden oluşmuştur. 19. *Zur Geschichte des Islam in China* (Leip-zig 1921). Hartmann'ın ölümünden son-ra basılan bu eserde İslâm'ın Çin'e giri-şi ve yayılışının tarihi anlatılmaktadır. Hartmann bunların yanı sıra, başta *Die Welt des Islams* olmak üzere *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft*, *Orientalische Literatur-Zeitung*, *Mit-teilungen des Seminars für Oriental-ische Sprachen* ve *Zeitschrift des D.*

Palästina-Vereins gibi ilmi dergilerde ve çeşitli gazetelerde pek çok makale ya-yımlamış ve birçok ülkede tebliğler sun-muştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Martin Hartmann, *Die arabische Frage, Mit einem Versuche der Archäologie Jemens*, Leip-zig 1909, s. 106 vd., 108, 110, 559; a.mlf., *Reisebriefe aus Syrien*, Berlin 1913, s. 102; a.mlf., "Aus der neueren osmanischen Dich-tung", *MSOS*, XIX (1916), s. 129; G. Pfann-müller, *Handbuch der Islam-Literatur*, Berlin-Leipzig 1923, s. 406-407; C. H. Becker, *Islam-studien*, Leipzig 1932, II, 481-490; a.mlf., "Martin Hartmann", *Isl.*, X (1920), s. 228-233; J. Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, s. 269-273; R. Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities*, Wiesbaden 1968, s. 17; Necip el-Akikî, *el-Müs-teşrikün*, Kahire 1980, II, 394-395; *Bibliogra-phie der Deutschsprachigen Arabistik und Is-lamkunde* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt am Main 1992, XIV, 309-319; L. Hanisch, *Islam-kunde und Islamwissenschaft in Deutschen Kaiserreich - Der Briefwechsel zwischen Carl Heinrich Becker und Martin Hartmann: 1900-1918*, Leiden 1992; a.mlf., "Bericht über den Nachlaß Martin Hartmanns (1851-1918)", *WI*, 32 (1993), s. 113-114; L. B., "Martin Hart-mann", *RMM*, II (1910), s. 530-531; G. Kampfmeyer, "Martin Hartmann", *WI*, VI/3-4 (1918), s. 67-71; G. Jäschke, "Islamforschung der Ge-genwart, Martin Hartmann zum Gedächtnis", a.e., XXIII/3-4 (1941), s. 111-121; M. Kramer, "Arabistik and Arabism: The Passions of Mar-tin Hartmann", *MES*, XXV/3 (1989), s. 283-300.

HİLAL GÖRGÜN

HARTMANN, Richard (1881-1965)

Alman şarkiyatçısı.

Almanya'nın Neunkirchen şehrinde bir Protestan papazının oğlu olarak dünya-ya geldi. 1899-1904 yılları arasında Tü-bingen'de Protestan ilâhiyatı öğrenimi gördü. Ardından Berlin'e gidip Doğu Dil-leri Semineri'nde, öğrenciliği sırasında okuduğu İbrânice'ye ek olarak Arapça ile Türkçe'yi de öğrendi ve şarkiyat çalış-malarına yöneldi. 1905'te hocası Christian Friedrich Seybold ile birlikte Cezayir'de toplanan XIV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldı; ertesi yıl Kudüs Derneği'nin burs-lusu olarak altı ay süreyle Filistin'de kal-dı. Dönüşünde Tübingen Üniversitesi'ne kütüphane memuru tayin edildi. 1907'-de aynı üniversiteye sunduğu "Halîl ez-Zâhirî'nin *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* ad-lı eserinde yer alan Filistin ve Suriye hak-kindaki coğrafi bilgiler" konulu teziyle doktor, 1914'te Kiel Üniversitesi'nde ver-

diği "Kuşeyrî'ye göre tasavvuf" konusun-daki teziyle doçent oldu. 1919 yılında Le-ipzig Üniversitesi'nde profesörlük kadro-suna tayin edildi ve daha sonra Königs-berg (1922), Heidelberg (1926), Götting-en (1930) ve Berlin (1936) üniversite-lerinde hocalık yaptı. 1951 yılında Berlin Humboldt Üniversitesi'nden emekli oldu; 5 Şubat 1965 tarihinde Berlin'de öldü.

Aslında ilgi alanı geniş bir kültür tarih-çisi olan Hartmann'ı yaptığı Protestan ilâhiyatı tahsili tasavvufa yöneltmişse de daha çok döneminin hâkim ideolojisini teşkil eden milliyetçilik akımı, bunun İs-lâm dünyasındaki etki ve yansımaları, Filistin'in Ortaçağ ve daha sonraki dö-nemlerine ait tarihi gibi konularla ilgilen-miştir. Şarkiyatçılığı seçmesinde iyi bir filolog olan hocası Seybold'un önemli et-kisi bulunan Hartmann, filoloji alanında kazandığı yetkinliği kültür tarihi çalış-malarına başarıyla yansıtmıştır. Onun hem çalıştığı konularda hem de bunları ele alış ve ifade ediş şeklinde tahsilinin esa-sını oluşturan Protestan ilâhiyatçılığı ön plandadır. Özellikle doktora ve doçentlik tezlerinde işlediği konuların, daha çok Protestanlar'ın kendilerine yakın hisset-tikleri İslâm kültür coğrafyasına ait alan-larda yoğunlaşması dikkat çekicidir.

Hartmann, Ortaçağ İslâm tarih ve coğ-rafyasını siyasî, fikrî ve içtimai boyutla-ryla derinlemesine incelerken daha geç dönemleri, özellikle Osmanlı Devleti'ni, yeni Türkiye'yi ve Osmanlı sonrası Arap dünyasını anlamayı hedeflemiş, ilâhiyatçı ve kültür tarihçisi Ernst Troeltsch'ün de etkisiyle bir taraftan kültür tarihi araştı-rmalarını tasavvuf eksenine oturturken, diğer taraftan o zamana kadar şarkiyat-çılarda görülmeyen bir biçimde ağırlıklı olarak Türkler'in Müslümanlığı kabul et-mesinden sonra İslâm dünyasında mey-dana gelen olayları incelemiştir. Muhtemelen bu olaylarla Germenler'in Avrupa'-ya gelişlerinden sonra ortaya çıkan olay-

Richard
Hartmann

lar arasında önemli benzerlikler gördüğü için şarkiyatçıların o güne kadar ele almadığı konulara eğilen Hartmann, bu çalışmalarıyla şarkiyat araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Onun XX. yüzyılın başında yaşanan gelişmeleri daha çok Türkiye açısından değerlendirmesi de dikkat çekicidir. Özellikle Arap milliyetçiliği ve bunun ortaya çıkmasını hazırlayan şartlar Hartmann'ın ilgilendiği konuların başında gelmektedir.

Araştırmalarda bulunmak üzere iki defa Türkiye'ye giden ve ikinci ziyaretinin izlenimlerini 1928'de seyahat hatıraları şeklinde yayımlayan Hartmann'ın faaliyetleri hocalığından ve araştırmacılığından ibaret değildir; ayrıca Avrupa'daki şarkiyat çalışmalarında da önemli görevler üstlenmiştir. Bunların başlıcaları şunlardır: 1910 yılından itibaren *The Encyclopedia of Islam*'ın 1913 yılında tamamlanan ilk cildinin yayım kurulu üyesi, 1928 yılından itibaren *Orientalische Literaturzeitung*'un yayım kurulu üyesi ve 1935 (XXXVIII. cilt) yılından 1961 yılına (LVI. cilt) kadar aynı derginin yöneticiliği, 1947-1956 yılları arasında Institut für Orientforschung'un müdürlüğü. Bu enstitü tarafından yürütülen birçok araştırma ile elliden fazla eserin yayımı onun müdürlüğü sırasında gerçekleşmiştir.

Eserleri. *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Ḥalil aṣ-Ṣāhīris Zubdat kaṣf al-mamālīk* (Kirchhain 1907); *Der Felsendom in Jerusalem und seine Geschichte* (Strazburg 1909); *Das Sufitum nach al-Kuschairī* (Glückstadt-Hamburg 1914); *Al-Kuschairīs Darstellung des Sufitums* (Berlin 1914); *Palästina unter den Arabern 632-1516* (Leipzig 1915); *Die arabische Frage und das Türkische Reich* (Halle 1918); *Die Welt des Islam einst und heute* (Leipzig 1927); *Die Krisis des Islam* (Leipzig 1928); *Im neuen Anatolien-Reiseindrücke*, (Leipzig 1928); *Zu dem Kitāb al-fuṣūl wa'l-ghāyāt des Abū'l-'Alā' al-Ma'arri* (Berlin 1944); *Beiträge zur Arabistik, Semistik und Islamwissenschaft* (Leipzig 1944, Helmuth Scheel ile birlikte editörlüğünü yaptı); *Die Religion des Islam. Eine Einführung* (Berlin 1944; Darmstadt 1987); *Islam und Nationalismus* (Berlin 1948); *Zur Vorgeschichte des 'abbāsīdischen Schein-Chalifates von Kairo* (Berlin 1950; sayısı 500'ü geçen diğer eserleri için bk. Giesecke'nin çalışmaları).

BİBLİYOGRAFYA :

H. H. Giesecke, *Richard Hartmann: Bibliographie. Festgabe zum 70. Geburtstag*, Leipzig 1951, ayrıca bk. H. Grapow'un girişi; a.mlf., "Nachträge zur Richard Hartmann Bibliographie anlässlich seines 80. Geburtstages am 8. Juni 1961", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, IX, Leipzig 1963, s. 139-143; Necib el-Akiki, *el-Müsteşrikūn*, Kahire 1986, II, 445-446; Fuat Sezgin, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, Frankfurt 1992, XIV, 320-327; A. Dietrich, "Richard Hartmann: 1881-1965", *Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften*, Göttingen 1965, s. 74-82; H. L. Gottschalk, "Richard Hartmann: 8. Juni 1881 bis 5. Februar 1965", *Af.O.* XXI (1966), s. 257-258; Hans Robert Roemer, "Richard Hartmann in Memoriam: 1881-1965", *ZDMG*, CXVII (1967), s. 1-10.

TURGUT AKPINAR

HARTUM

(الخرطوم)

Sudan Cumhuriyeti'nin başşehri.

Etiyopya dağlarından doğan Bahrülezerak ile (Mavi Nil) Afrika'nın ekvatorial bölgelerinden gelen Bahrülebyaz'ın (Beyaz Nil) birleşerek asıl Nil nehrini meydana getirdikleri yerde kurulmuştur. Deniz seviyesinden 381 m. yükseklikte ve Kahire'ye 1616 km., Kızıldeniz'deki Port Sudan'a ise 664 km. uzaklıktadır. Adı, Sudan lehçelerinden Eski Nübe, Dînâ ve Bece'de "kavşak, kavuşma yeri" anlamına gelmektedir. Orta Sudan'daki diğer şehirlere göre daha yeni olmasına ve Şehî-nâb, Sûbâ, Karrî gibi eski medeniyet merkezlerinin bulunduğu bir bölgede kurulduğu halde uzun yıllar sadece bir köy görünümünde kalmasına rağmen bugün Sudan Cumhuriyeti'ndeki yedi bölge, on yedi müdüriyetin merkezi ve ülkenin başşehridir. Çevresinde yer alan merkezlerden Nübye'deki Sûbâ hristiyan Alve Devleti'nin başşehri ve aynı zamanda müslümanların Sudan'da devlet kurmadan önce yerleştikleri en önemli şehirdi. Alve Devleti 1504'te yıkıldığı zaman buranın kalıntılarından derlenen malzemeler, Mısır askerleri tarafından kamp kurdukları Hartum'a taşınarak yeni binalar yapıldı. Karrî, Abdellâb Sultanlığı'nın başşehri, Sennâr Sultanlığı'nın kuruluşu sırasında önemli bir yere sahip bulunan Halfâyetü'l-mülûk ise (Halfâye) dinî bir merkezdi.

Hartum hakkındaki ilk yazılı bilgiler, XVIII. yüzyılın sonlarında Muhammed Ved Dayfallah tarafından kaleme alınan *Ṭaba-kâtü'l-evliyâ' ve's-şâlihîn fi's-Sûdân* adlı eserde bulunmaktadır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre şehrin kuruluşu,

XVII. yüzyılın sonlarında bazı âlimlerin Tûtî adasından ayrılıp Bahrülebyaz ile Bahrülezerak'ın birleştiği yerde Kur'an ve fıkıh öğretimi için dinî bir cemaat oluşturarak zamanla o kesimin iskânında büyük bir rol oynamalarına kadar uzanmaktadır.

Hartum, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1821'de Sudan'ı ele geçirip Mısır'a ilhak etmesiyle dolaylı biçimde Osmanlı topraklarına katıldı ve valinin buraya yönetici tayin ettiği Çerkez Osman Bey tarafından idare merkezi haline getirildi (1824). Afrika'da askerî iradeyle kurulan bu ilk şehirde önceleri bir ordugâh havası vardı. Daha sonra Osmanlı idaresinin bölgeye yayılmasının ardından eyaletin başşehri oldu ve özellikle vali Hurşid Paşa zamanında (1826-1838) büyük gelişme gösterdi. Hurşid Paşa, resmî binalarla bir cami inşa ettirdiği gibi sazlardan yapılan evlerin yerine tuğladan ev yapma tekniğini de getirdi. 1829 yılında şehirde devlet daireleriyle camiden başka 800 askerin kaldığı bir kışla, bir hastahane ve otuz kadar ev bulunuyordu; nüfusu da 4000 ile 5000 arasındaydı. 1831'de Doğu Afrika'nın en önemli stratejik noktası, 1834'te ise dört eyalete ayrılan Sudan'ın başşehri oldu ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından ziyaret edildi. Mısır yönetiminin valileri buraya Nil nehrinden daha kolay faydalanabilmek için iskeleler, ticarî malların konulduğu depolar ve bir gemi tamirhanesiyle 1850'de tuğladan bir saray inşa ettirdiler. 1860-1870 yılları arasında şehir çok genişledi ve ev sayısı 3000'e ulaştı. 1860'ta telgraf hattı döşendi; 1862'de ticaret odası kuruldu. Saray 1871-1876 yıllarında İngiliz asıllı Mısır Valisi Gordon Paşa tarafından taştan yapıldı; 1873'te 270 yataklı bir hastahane daha açıldı. 1873-1876 yılları arasında ikinci ve 1880'de üçüncü cami inşa edildi. O yıllarda şehirde bir Katolik kilisesi, iki tuğla çarşısı, Yunanlı tüccarların işlettikleri ve içinde ithal mallarını muhafaza ettikleri depolar ve sadece yerli halkın alışverişe geldiği küçük bir pazar vardı. Mısır tarafından teknik eğitim alanlarında Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında dört Sudanlı öğrenci bulunuyordu. Nil nehri boyunca konsoloslukların gemileri ve her biri birer topla donatılmış ticaret vapurları gidip geliyordu. Sarayın ve Katolik kilisesinin bahçeleri pompalarla sulanıyordu.

Afrika'nın sömürgecilik döneminde ikili şehirleşmeye verilebilecek en güzel örneklerden biri Hartum'dur. Zira bir ta-